

Uniwersytet Zielonogórski
INSTYTUT FILOLOGII GERMAŃSKIEJ
al. Wojska Polskiego 71a
65-762 Zielona Góra
tel./fax. +48-68-328 31 45

Zielona Góra, 30 sierpień 2020

prof. dr hab. Paweł Zimniak

Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Filologii Germańskiej

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr. Pawła Meusa: „**Zwischen Schlesien und Berlin. Die narrative Gestaltung der Welt im Werk Alfred Heins**” / „**Pomiędzy Śląskiem a Berlinem. Narracyjne kształtowanie świata w twórczości Alfreda Heina**”, napisanej pod kierunkiem **prof. UŚ dr hab. Renaty Dampc-Jarosz** (promotor pomocniczy: dr Marek Krisch), Uniwersytet Śląski w Katowicach.

Przedłożona do recenzji rozprawa doktorska Pawła Meusa obejmuje łącznie 286 stron, na których to analiza literaturoznawcza przeplata się z elementami biografii Alfreda Heina (1894-1945), wiedzą historyczną i dyskursem narratologicznym. Wstęp (s. 7-15) poświęcony został naszkicowaniu teoretycznych ram interpretacyjnych z odniesieniami do narratologii i dyskursu przestrzeni wraz z zaznaczeniem, że relacja ‚przestrzeń-człowiek’, np. dotycząca określonych uwikłań wojennych, posiada znaczący wpływ na konstruowanie specyficznych ‚światów tekstowych’ i przyjmowanie określonego ‚point of view’.

Rozdział pierwszy (s. 16-100) poświęcony został w całości biografii Alfreda Heina. Ekspozowanie struktur zależnościowych życia i twórczości (biografizm) leży w nurcie pozytywistycznym (Auguste Comte, Hippolyte Taine, Ernst Mach, Wilhelm Scherer czy Carl Gustav Carus). W tym miejscu recenzent przyznaje się otwarcie do pewnej awersji dot. budowania (różnego rodzaju) prac naukowych ‚wokół życiorysów’ i sam nie potrafiłby napisać rozprawy naukowej o takim charakterze. Paweł Meus jako swego rodzaju biograf autora wkracza do systemu z jednej strony ze świadomością, że komunikacja jest zawsze wydarzeniem selektywnym, ‚wychytującym’ określone aspekty z istniejącego repertuaru możliwości i aktualnego horyzontu odniesień, z drugiej strony stawia przed sobą ambitny cel – podkreślając rolę akrybii w przedstawieniu kontekstu biograficznego – uzyskania ‚kompletności obrazu” (s. 8). Doktorant wywodzi w swojej pracy, że określony ‚habitus’ powstaje zawsze na styku świata zewnętrznego i wewnętrznego (im Spannungsfeld zwischen der Außen- und Innenwelt, s. 14)

jako świata myśli, odczuć i uczuć, w polu semantycznego i atmosferycznego napięcia między centrum i prowincją, określonymi wydarzeniami historycznymi i własną sytuacją egzystencjalną, rodziną i prowadzoną polityką uwolnienia się od jej więzów i ograniczeń, wiarą w Boga i ideologicznym służalstwem, własną wolą twórczą i fascynacją innymi autorami. Paweł Meus przytacza więc różnego rodzaju wydarzenia, sytuacje i relacje – również o charakterze kryzysowym – związane z życiem Alfreda Heina. Zostają one ‚rozrzucane’ między Górnym Śląskiem, Berlinem, Halle an der Saale czy Królewcem (s. 45, 66) i dotyczą np. rodziców autora, Benno i Alice Hein, żony i córek, w tym urodzin najstarszej Marianne (s. 48), stosunku do córki Irene (s. 89), problemów małżeńskich (s. 78) oraz (mniej lub bardziej wymuszonej) przyjaźni żony i córek autora z jego długoletnią współpracownicą i partnerką życiową Annke-Margarethe Knauer (np. s. 60, 99) – jej perspektywa staje się w rozprawie dominująca –, przeczytanej pierwszej powieści (*Soll und Haben* Gustava Freytaga, s. 24) i innych ulubionych lektur (s. 48), fascynacji naturą (s. 20), Bogiem (s. 69) i takimi autorami jak Rilke (s. 77) i Hesse (s. 82), udziału w I wojnie światowej wraz z doświadczeniem frontowym pod Verdun (s. 31) i otrzymaniem Krzyża Żelaznego II klasy, niepowodzenia dot. publikacji własnych tekstów (s. 38), czy nawet (!) przypadłości biegunki po zwolnieniu z niewoli sowieckiej w listopadzie 1945r. (s. 97). Doktorant dokonuje więc szczegółowej analizy określonych relacji i związków, sytuacji i wydarzeń, które ‚uczestniczyły’ w podejmowaniu – nie tylko przez samego autora – określonych wyborów, krystalizowaniu się celów życiowych i posiadały pośredni lub bezpośredni wpływ na jego twórczość. Stara się uchwycić przy tym profil osobowościowy Heina, postaci relatywnie labilnej, targanej kryzysami i niepowodzeniami, ulegającej wpływom ideologicznym (np. opowiadanie *General Rössel greift an* (1941), s. 126), podkreślając również np. jego negatywne nastawienie do Polski (s. 122-123), i zwraca uwagę na fakt, że profil taki nie powstaje nigdy w społeczno-politycznej próżni, lecz w otoczeniu dokonujących się przemian i określonych rzeczywistości.

Rozdział drugi (s. 101-153) dotyczący gatunkowo-tematycznego uporządkowania twórczości Alfreda Heina i przede wszystkim trzeci: ‚Die Welt des Krieges’ (s. 154-209) zostaje wypełniony analizą wojennych światów przedstawionych, kreowanych w kontekście doświadczenia wojennego pisarza jako uczestnika dwóch wojen światowych. W przypadku wojen jako konfliktów zbrojnych – niezależnie od ich globalnego czy regionalnego / lokalnego charakteru – możemy mówić o historycznym obciążeniu i balaście (między)pokoleniowym, który

reprezentowany jest również przez materialność i symboliczność odpowiednich miejsc pamięci, jak na przykład Verdun, Ypres, Oświęcim, Warszawa, Drezno, Hiroshima, Srebrenica, Aleppo czy Afrin. Paweł Meus dokonuje w rozdziale drugim i trzecim dysertacji pewnej klasyfikacji i hierarchizacji twórczości Heina ze szczególnym uwzględnieniem poruszanych motywów (s. 102, 107-113) i komponentu ‚atmosferyczno-przestrzennego’, eksponowanego przede wszystkim w związku z doświadczeniem wojennym zarówno w tekstach lirycznych (np. *Fahrt an die Front, Marsach aus dem Gefecht*, s. 102-104), jak i prozie - Hein nazywa w tym kontekście samego siebie „Kriegsgedichtfabrikant“ (s. 105), czyli używa określenia, które zwraca uwagę na kwantytatywność lub nadmierną produktywność dotyczącą liryki wojennej, kojarzy się jednak negatywnie. Analiza twórczości prozatorskiej dotyczy m.in. krótkich opowiadań wojennych, np. *Zigaretten* (s. 114) i noweli *Die Erstürmung des „Toten Mannes“ am 20. Mai 1916* (1932), ale również tekstów z obszaru literatury dziecięcej i młodzieżowej (Kinder- und Jugendliteratur, np. *Annke. Kriegsschicksale eines Ostpreußischen Mädchens (1915-1918)*, s. 142-146). Oddziaływanie między zewnętrzną rzeczywistością wojenną i wewnętrzną rzeczywistością poszczególnych aktorów, wpisana w kreowaną literacko określoną wydarzeniowość i sytuacyjność, tworzy właśnie specyfikę przestrzeni relacyjnej. ‚Gorącość’ relacji międzyludzkich w okresie konfliktu zbrojnego, wpisanych w relację wojennego świata zewnętrznego z jego niekontrolowaną burzliwością i poszczególnych światów wewnętrznych uczestniczących w nim aktorów, które są pewnego rodzaju echem wojennej sytuacyjności i wydarzeniowości, wynika z temperatury dni wojennych, ich nasycenia strachem, niepewnością i nieprzewidywalnością przebiegu relacji już nawiązanych i umocnionych oraz dopiero konstytuujących się. Ten splot burzliwej rzeczywistości wojennej i konstelacji psychicznych uwikłanych w nią aktorów widoczny jest w skrupulatnej analizie powieści *Eine Kompagnie Soldaten. In der Hölle von Verdun* (1929) z wyposażoną autobiograficznie postacią Lutzag Lindolfa (s. 129, s. 154-209). To właśnie doświadczenie frontowe Verdun staje się swego rodzaju analitycznym centrum lub osią dokonywanej analizy. Doktorant analizuje określone konstelacje wojenne na różnych etapach rozwoju konfliktu zbrojnego z naciskiem na perspektywę prostych ludzi, u których wojenne doznania zewnętrzne wykształcały określone światy wewnętrzne jako światy myśli, odczuć i uczuć. Wychodząc od pojęcia ‚polifonii głosów’ – trzymając się koniecznego rozróżnienia między autorem, tekstowo skonstruowanym przez niego narratorem i daną figurą literacką w odniesieniu do cytowanego przez Doktoranta Gèrarda Genetta – należy stwierdzić, że ważnym aspektem części

analitycznej staje się pytanie: kto mówi? Nie jest bowiem bez znaczenia, czy dana artykulacja doświadczenia jest wypowiedzią jednej z figur w refleksyjnym złamaniu i krytyce ze strony innej postaci lub narratora, czy jest dominująco reprezentowana przez większość postaci i potwierdzana auktorialnymi komentarzami. Taka refleksja jest również warunkiem koniecznym analizy specyficznych stanów kognitywno-emotywnych postaci, określonych form mentalnościowo-światopoglądowych i adekwatnej oceny de(kon)strukcji postaw wobec wojennych dezyderatów. Paweł Meus pokazuje w odniesieniu do twórczości Heina, że wojna była z jednej strony polityczną figurą pożądania, trwałym, utrzymującym się nieustannie fenomenem niemieckiego życia, zarówno indywidualnego, jak i kolektywnego, związanym nie tylko z mierzeniem narodowych sił, wyścigiem o wpływy i władzę, możliwością dokonywania ekspansji i gotowością do ponoszenia ofiar, lecz również – a może przede wszystkim – z podsycaniem nienawiści i wzajemnej wrogości potencjalnych i rzeczywistych wojennych kontrahentów. W odniesieniu do Ute Frevert można mówić o rytuale inicjacyjnym męskości, jej militaryzacji lub o gloryfikacji męskości militarnej. W kontekście męskiej militarności (s. 201), wspólnoty (Gemeinschaft) i kohezji grupy (Gruppenkohäsion) pojawia się również pojęcie „Kameradschaft“ – jak się wydaje –, kluczowe dla Doktoranta, używane trochę bezkrytycznie i z dużą intensywnością (np. s. 129, 195, 201, 203, 206-209). Z drugiej strony Doktorant stara się dokonać jednak pewnej relatywizacji wojennego uniesienia (np. s. 188). W kontekście ekstremalnej brutalizacji życia wojennego (w tym użycia gazów bojowych), jego mechanizacji i masowości (np. s. 173-174, 184-185) Paweł Meus eksponuje nie tylko komponent przestrzenno-militarny w opisach frontowych (np. s. 157-158), lecz również doznania ciała (np. s. 186) i odczucia psychiczne poszczególnych „aktorów”, takie jak np. strach i zmęczenie (s. 176, 179, 181). Każde doświadczenie traumatyczne jest bowiem nieodłącznie sprzężone z fizycznym i psychicznym wymiarem człowieczeństwa, z cielesnością i psychicznością, które funkcjonują nie tylko w czasie wojny jako medium zadawania i doznawania cierpienia.

Rozdział czwarty „Nachkriegswelt” (s. 210-257) wypełnia natomiast analiza trzech nowel: *Die Frauenburger Reise* (1921), *Delta des Lebens* (1926) i *Verliebte Ferienreise* (1941). Doktorant rozumie przy tym „przestrzeń / Raum” nie tylko jako zwykły „setting” w sensie kulisy przestrzennej, czyli nie ogranicza tego pojęcia do jego wymiaru fizyczno-geograficznego, lecz stara się uchwycić określoną przestrzeń relacyjną (relationaler Raum) i atmosferyczną (atmosphärischer Raum). W układzie komunikacyjno-atmosferycznym dadzą się wyszczególnić

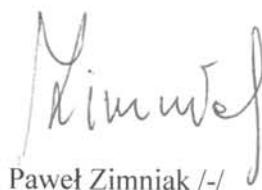
trzy zasadnicze i przecinające się relacje: miłość do przyrody, Boga i kobiety, które stanowią swoisty kontrapunkt do (przeżytych - perspektywa autora Alfreda Heina i analizowanych - perspektywa Doktoranta) burzliwych światów wojennych (s. 211). W kontekście semantyki przestrzeni Paweł Meus sprawnie operuje określonymi opozycjami. Męskie postaci Lutza Lüchtinga i Christopha Kreuslera konfrontowane są z jednej strony z nerwowością (s. 217), hałasem i tempem życia wielkiego miasta (Berlin i Królewiec), krajobrazem przemysłowym Górnego Śląska, z dążeniem do zysku i ludzkim egoizmem (s. 221), z drugiej strony ogarnięte zostają swoistą tęsknotą za harmonijnością i równowagą życia. Stosunek do przyrody kreowany jest w atmosferze fascynacji, uniesienia i doniosłości. Jej bogactwo w kontekście wschodniopruskiej prowincji (s. 223-227) czy wędrowek po Karkonoszach (np. s. 227) – nacechowane idyllicznością – oferuje radość, przyrost sił witalnych (s. 232), ukojenie i spokój ducha (s. 219). Nie tylko przyroda pełni w części analitycznej rozdziału czwartego funkcję elementu kompensacyjnego wobec burzliwości życia, lecz również religijne uniesienie (s. 232-242) i fascynacja kobietą (s. 247-257) – szczególny podziw przypisywany jest przy tym kobietom śląskim (s. 249) – funkcjonują w kontekście przywracania sensu życia i ‚wewnętrznego bogactwa’ (s. 252), utożsamianego z pięknem i zaufaniem, intymnością i namiętnością.

Paweł Meus kończy rozprawę doktorską podsumowaniem w języku niemieckim, polskim i angielskim (s. 258-267) oraz uporządkowaną bibliografią (s. 268-286), obejmującą również źródła archiwalne, w tym listy, których analiza była możliwa dzięki pobytom studyjnym w Deutsches Literaturarchiv Marbach.

Końcowo recenzent zdecydowanie chwali Doktoranta-germanistę za odwagę i trud napisania dysertacji w języku niemieckim, co – wbrew pozorom – nie jest ‚oczywistą oczywistością’ w odniesieniu do reprezentantów filologii obcych, a głównym / koronnym argumentem uwalniającym od takiego wysiłku (Rechtfertigungsstrategie lub Entlastungsargument) jest tzw. konieczność przybliżenia danego dzieła polskiemu czytelnikowi. Dysertacja napisana została na ogół staranną niemczyzną, a kilka uwag krytycznych – sformułowanych bez ‚pouczającego grożenia palcem’ – odnosi się jedynie do aspektów stylistycznych i pewnych ‚naiwności’ – również w odniesieniu do gloryfikacji i naiwnej bagatelizacji wojny –, które byłyby do uniknięcia przy zachowaniu większego dystansu do samego autora i analizowanych tekstów, np. „Menschen treten in den Krieg ein und sollen durch Kampferfahrung den richtigen Frieden in sich entwickeln” (s. 34) lub „Sie [die Soldaten – PZ]

konzentrieren sich auf die Erfahrung des Glückes und freuen sich über ihre gemeinsamen Taten“ (s. 106), czy opis dotyczący transportu do niewoli sowieckiej: „Sie fahren schon eine Woche ostwärts wie Sklaven und sehnen sich nach der verlorenen Freiheit“ (s. 97). To samo dotyczy przejmowania perspektywy fascynacji Heina innymi autorami, np. „Die Werke von Hermann Hesse bringen Alfred Hein so viel innere Ruhe, dass er in Erwägung zieht, zu seinem Meister in die Schweiz zu emigrieren“ (s. 82) lub formułowanie myśli w odniesieniu do roli kobiety, która powinna – mówiąc kolokwialnie – ,leżeć, pachnieć i dbać o stan męskiej szczęśliwości’, np. „Dabei ist insbesondere eine richtige Haltung der Frau nötig, die wie eine schön duftende Blume ihre Liebe dezent spendet und damit belebende Kraft in die Beziehung hineinbringt“ (s. 257). Inne drobne uwagi krytyczne dotyczą również warstwy językowej: błędy i usterki zapisu, np. „zur Front“ (s. 190), „akzeptieren“ (s. 208), „eines ihrer vielen Bestandteile“ (s. 211), „mit einer der Kurgäste“ (s. 256); niektóre zapisy tytułów i podtytułów w spisie treści, np. 1.6 Einsatz – jaki, czego? (Kriegseinsatz); 3.1. Front – brak konsekwencji w używaniu rodzajnika, powinno być: Die Front, tym bardziej, że poniżej: Der Kampf...; 3.3 Das Innere im Krieg – sformułowanie zrozumiałe tylko w jego rozszerzeniu; brak konsekwencji w zapisie dłuższych cytatów przy wcięciu na linijce: raz zapis w cudzysłowie, raz bez (porównaj np. s. 246 i 248 oraz kolejne).

Konkluzja: Rozprawę doktorską Pawła Meusa oceniam jednoznacznie pozytywnie. Stwierdzam, że przyczynia się ona do wzmocnienia statusu współczesnych studiów regionalnych jako subdyscypliny wiedzy o literaturze, spełnia wymogi ustawowe i może stanowić podstawę dalszego procedowania. W związku z tym wnoszę o dopuszczenie jej Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Paweł Zimniak /-/